

Da tekstilfabrikkene forsvant fra Akerselva

Gro Røde

Opprettelsen og nedleggelsen av tekstilforedlings- fabrikken Tefas/Hjula Veverier A/S, ca. 1949 til 1957

Avslutningen av Oslos tekstilindustrihistorie har ikke fått mye plass til tross for at den både er spennende og voldsom. Denne teksten omhandler to av temaene fra denne historien: en glemt tekstilfabrikk og miljøproblematikken rundt den. Tekstilforedlingsfabrikken Tefas, som startet sin produksjon på Brekke i 1949, representerer en ukjent industrihistorie. Et kostbart og moderne fabrikkanlegg virket i bare åtte år og gikk så raskt i glemmeboka. Gitt perioden den var i produksjon, kan det være interessant å se om nedleggelsen hadde forbindelse til en nylig oppvåknet bekymring for miljødeleggelse og forurensing. Fantes den for Akerselva? Hos fabrikkene, i aviser og media, hos Oslos befolkning eller i virksomhetene i Oslo

kommune? Eller var det fremdeles fritt fram for Oslo-industrien å la utslipp gå i Akerselva? Etableringen av Tefas hadde ett viktig krav: Den måtte ha tilgang på «enorme» vannmengder. Det var implisitt at store volum av produksjonsvann også måtte ut av fabrikkens. Beliggenhet ved ei elv var selvsagt uslåelig. Dette kapitlet ser nærmere på den glemte industrigiganten og undersøker hvilken plass vannforurensing og økt miljøproblematikk hadde i fabrikkens korte virketid.

Modell av Tefas, Tekstilforedling A/S. Arkitekt var Odd Nansen og Vilhelm Brodtkorp Reinhardt. Foto: Teigen fotoatelier / Dextra / Norsk Teknisk Museum.

Ukjent tekstilhistorie

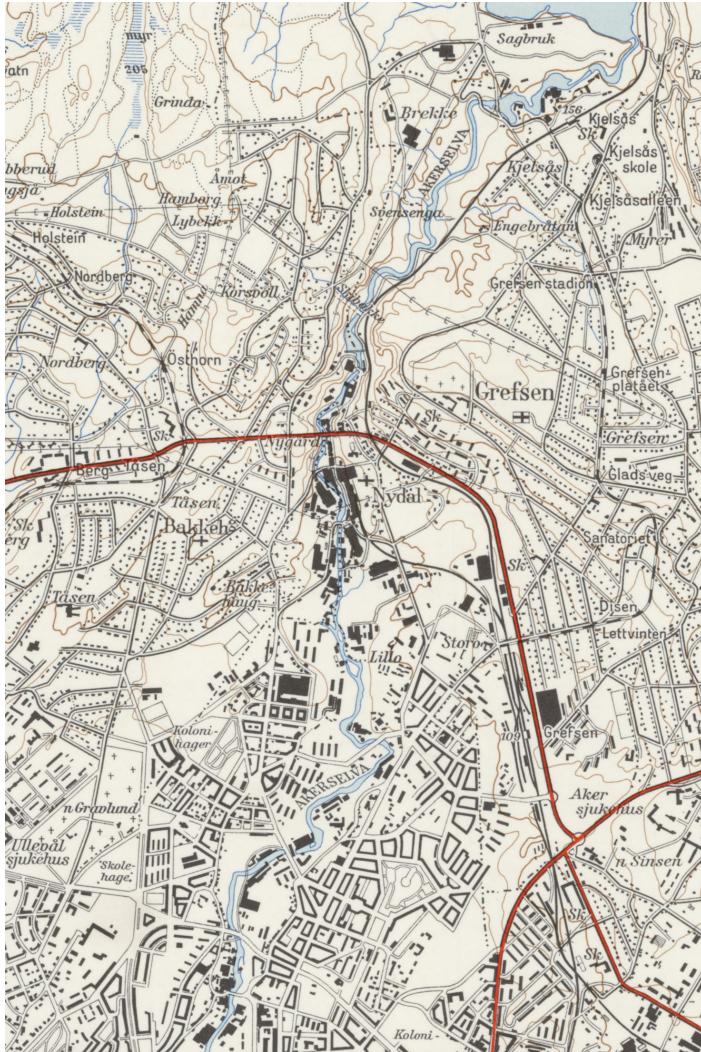
Avslutningen av Oslos tekstilindustri ved Akerselva er underlig lite dokumentert. Fabrikkens med navnet Tefas var en ny og moderne fabrikk for tekstilforedling, lokalisert på Brekke i Oslo. Høyt oppe ved Akerselvas bredd lå dette prestisjeprosjektet av en fabrikk, som ganske raskt fikk store driftsproblemer, og dermed kort levetid. I 1955 gikk den konkurs, men gjenoppstod straks under navnet Hjula Veverier A/S. Da denne så i 1957 gikk ut av historien, var det en av etterkrigstidas største konkurser. Et dramatisk kapittel i Oslos industrihistorie – som nesten ikke finnes dokumentert.

I formidlingen av arbeider- og industrihistorie ved Oslo Museum/Arbeidermuseet¹ har det blitt stadig klarere hvor lite kunnskap vi har om avslutningen av Oslos tekstilindustrihistorie. Et berettiget spørsmål er hva grunnen kan være til at det er så lite å finne dokumentert om avviklingen av tekstilfabrikkene langs Akerselva. I Arbeidermuseets formidling nevnes de korrekt nok i forbifarten: «Tefas og Hjula Veverier», men oppstarts- og nedleggelseshistorien glimrer med sitt fravær. Fraværende er også forbindelsen og relasjonen mellom etableringen av Tefas og hovedstadens eldste tekstilfabrikker.

Tidspunktene for avvikling av fabrikkene, henholdsvis 1955 og 1957, kan være interessante å se nærmere på. Dette var perioden da tekstilgigantene langs Akerselva ga opp. Bilder av dagens forurensende tekstilproduksjon i Asia kan farge og påvirke oppfatningen av «våre» fabrikkers fortid; Akerselva må ha tatt imot enorme mengder forurenset produksjonsvæske. Det interessante ved siste halvdel av 1950-tallet er at dette var tida da naturvern, det som senere skulle kalles «miljøvern», ble etablert med lover, virksomheter, kontorer, råd og organisasjoner. Det kan være fruktbart å se om det er en sammenheng mellom hensynet til Akerselva – å ikke tillate industriutslipp – og den brå avviklingen av tekstilindustrien langs elva.

Gjennom arbeidet med dette kapitlet er det kommet fram mye ny og uventet informasjon. Blant annet viste det seg at fabrikkanlegget Tefas/Hjula Veverier A/S var en enorm satsning, både i form av kapital og antall aktører. At både Industridepartement og Norges Bank var involvert i årene foredlingsanlegget var i drift, indikerer at tekstilforedlingsfabrikken burde ha hatt en plass i historiske framstillinger. Det har den imidlertid ikke. Siden starten av arbeidet med dette kapitlet har Tefas riktig nok fått en artikkel i Store norske leksikon (SNL) med tittelen «Tekstilforedling A/S Tefas».² Artikkelen var opprinnelig skrevet for Industrimuseum.no, et nettsted (nå nedlagt) i regi av Norsk Teknisk Museum. Den informative artikkelen på snl.no fra 2024 er skrevet av konservatorene Dag Andreassen og Tone Rasch, begge ansatt ved Norsk Teknisk Museum. «Tefas» er oppslagsordet. Etterfølgeren «Hjula Veverier A/S», som anlegget het ved konkursen i 1957, er med i overskriften i den opprinnelige artikkelen som «Nye Hjula». Det er et navn til forvirring, og som fabrikken aldri har hatt.³ Tone Rasch er konservator og kunsthistoriker med stor kunnskap om og interesse for norsk tekstilhistorie, design og å skrive fram de kvinnelige designerne ved tekstilfabrikkene. Særlig ved Hjula fantes de i etterkrigsårene fram til sluttårene i tekstilindustrien. Formålet med Tefas og Hjula Veverier A/S, samt Hjulas produkter, er informativt

og interessant presentert i Raschs fagartikkel «Stofftrykk fra Hjula – en siste fase i Oslos tekstilindustri».⁴ Foruten disse to oppslagene er det så å si ingen faglige eller populærvitenskapelige fremstillinger av fabrikanleggets historie. Litt overraskende, størrelsen på anlegget og omfanget av nedleggelsen tatt i betraktning.

Kartutsnitt hvor Tefas er tegnet inn som et sort kvadrat ved Brekke ved Akerselva. Oslo by og fylke. 1960. Kartverket.

Hvilken historie fortelles?

Arbeidermuseet bør kunne formidle hvorfor tekstilindustrien tok slutt i 1957. Det sies at det da var slutt både for de gamle tekstilindustrifabrikkene på Sagene, etablert ca. 1850, og den nye fabrikk disse eldste tekstilfabrikkene var med å starte på Brekke. Det har vært lite kjent at Tefas' fabrikkbygning faktisk fantes på Brekke helt fram til 2022. Da måtte den vike for et større boligprosjekt. De færreste vet at det på Brekke foregikk et kreativt, eksperimentelt og dristig tekstilhistorisk arbeid. Likevel har historien om fabrikk på Brekke ikke hatt noe plass i publikasjoner eller i formidlingen ved Oslo-museene og Oslo-skolene. Dette kan blant annet skyldes at historien, eller historiene, om tekstilforedlingsindustrien i Norge er så kompleks at noe må vike. For Tefas del var det hele 17 fabrikker som ble med på den nye, store investeringen i tekstilforedling. Alle var blant datidens kjente tekstilfabrikker fra et vidt geografisk område: Kristiansand, Notodden, Drammen, Larvik, Høksund, Moss, Halden og Oslo.⁵ Mange fabrikknavn, samt nye fabrikker og navnebytter, er krevende å formidle. Publikum kan bli forvirret og «melder seg av». Det kan være mer attraktivt å dvele ved den sterke oppstarten av tekstilindustrien enn den triste avslutningen.

Oversiktsfoto av Tefas. «Frysjavaeien 40, Kjelsåsveien, Maridalsveien, Svensenga, Brekkeveien, Radioveien, Lytterveien. Brekke gård. Engelsrud. Tandbergs Radiofabrikk. Akerselva. Maridalsvannet i bakgrunnen. Flyfoto.» 1954. Foto: Oslo byarkiv.

Industrieventyret på Sagene ved Akerselva handler om etableringen av Knud Graahs Vøiens Bomuldsspinneri, etablert i 1846, og Hjula Væveri, bygd i 1855. Arbeidermuseet ligger midt mellom disse to sagnomsuste fabrikkene. Utrolig nok står de vakre, røde teglsteinsfabrikkene fra 1850–60-årene der fremdeles. Høyere opp i elva, i Nydalen, står den tredje pionerfabrikken, Nydalens Compagnie, etablert i 1846.⁶ Disse tre fabrikkene danner grunnlaget for det nye tekstilforedlingsanlegget, kalt Tefas.⁷ Fusjoneringen og investeringene i denne nye fabrikken skal bli deres endelikt. De satset alt – og tapte. I Arbeidermuseets formidling knyttes nedleggelsen til dagens tekstilproduksjon. Billigproduksjon fra «Asia» nevnes gjerne. Alle nikker gjenkjennende til dette, mens hos oss som formidler, har spørsmålet meldt seg om hva som egentlig skjedde i årene 1955–1957. Det kan jo også være at stillheten om tekstilfabrikkenes eksistens og avvikling skyldes 1950-tallets samfunnsutvikling og at man ble bevisst forurensningen av Akerselva som tekstilforedlingen i aller høyeste grad måtte forårsake?

TEFAS OG HJULA VEVERIER A/S

Hele 17 bomulls- og trikotasjefabrikker på Østlandet gikk sammen om å danne fabrikken Tekstilforedling A/S Tefas. Oppbygningen startet i 1946, men hadde vært forberedt siden 1938. Fellesanlegget stod ferdigbygd i 1949 på Brekke, i det øvre partiet av Akerselva i Oslo. Fabrikken skulle betjene alle de 17 tekstilfabrikkenes behov for etterbehandling (appretur) av deres ferdigproduserte tekstilvarer. En felles investering ville alle tjene på. Ved samarbeid kunne de levere norske varer som klarte å stå imot konkurransen fra andre land, både når det gjaldt pris og kvalitet.

TEKSTILFOREDLING = APPRETUR

Tefas og Hjula Veverier A/S skulle utføre tekstilforedling, den såkalte appretur, av tekstilene. Ordet *appretur* betyr «å gjøre i orden». I tekstilindustrien refererer det til *etterbehandlingen* av tekstilene. Det er den siste og nødvendige prosessen med å gi vevede og strikkede stoffer helt spesifikke egenskaper som glans, mykhet og styrke eller å gjøre dem vannavvisende. Dette skjer ved at man utsetter tekstilene for kjemisk og mekanisk behandling. Behandlingen kan for eksempel gjøre stoffene fyldigere, tyngre, stivere eller mykere.

Appretur innebærer mange ulike prosesser avhengig av fiberslag og type vare. Noen ganger må det flere titalls behandlinger til. Utviklingen av nye fibertyper innebærer nye kjemiske hjelpemidler og metoder for etterbehandling. De miljøutslippene tekstilindustrien står for, er knyttet til appreturen med sure eller alkaliske bad med tensider, peroksidforbindelser og enzymer som skal ta bort forurensninger som blant annet smuss, klister, stivelse og spinnolje. Stoffene blir på denne måten mykere, får økt elastisiteten og spenningene i dem utløses.⁸

Tefas produserte ikke egne tekstiler, men foredlet tekstilprodukter fra de 17 medeierne.

- Anlegget måtte ligge ved lett tilgjengelige og store forekomster av vann.
- Kostnadene ved forsendelser av tekstiler, både inn og ut av fabrikk, ble dekket av Tefas.
- En serie problemer, blant annet tekniske utfordringer med nyinnkjøpte maskiner, mangel på fagarbeidere og kapitalmangel medvirket til at Tefas gikk konkurs i 1955.

Hjula Veverier A/S ble etablert etter nedleggelsen av Tefas i 1955. Fabrikkanlegget ble overtatt av de tre initiativtakerne til Tefas: AS Knud Graah & Co (AS

Vøien Bomuldsspinderi), Hjula Væveri og Nydalens Compagnie. Disse tre var de første, opprinnelige tekstilfabrikkene ved Akerselva, fra henholdsvis 1846, 1849 (på Sagene fra 1855) og 1846. Sammen overtok de Tefas' lokaler og etablerte Hjula Veverier A/S, som i tillegg til foredling produserte egne tekstilvarer. Blant annet ble det flyttet vevstoler fra fabrikkene på Sagene til anlegget på Brekke. Hjula Veverier A/S endte i 1957 med en konkurs som var «den største i Norge etter andre verdenskrig, med kreditorfordringer på rundt 30 millioner kroner».⁹

Omkostninger for naturen

I historiske framstillinger er det bred enighet om at etterkrigstidens industriutvikling gikk hardt utover naturen. Så hardt at dette også blir ei tid hvor naturvern blir formalisert.¹⁰ «Våre» fabrikkanlegg kan illustrere dette, nærmere bestemt Graah, Hjula og Nydalen. Samtidig som Tefas ble lagt ned og Hjula Veverier A/S startet opp i 1955, ble Statens Naturvernråd etablert. Året før, i 1954, kom naturvernloven. I 1957, da Hjula Veveri A/S gikk konkurs, fikk Norge sin første friluftslav. Året etter, i 1958, ble Norsk institutt for vannforskning en realitet. Dette viser blant annet at grunnlaget for det natur- og miljøvernet som skulle feste seg utover på 1960-tallet, ble lagt på 1950-tallet. Det er ikke urimelig å anta at dette fikk konsekvenser for nye industrianlegg, som fikk strengere oppfølging fra myndighetene når det gjaldt forurensende utslipp. Oversiktsverk over norsk historie og Oslos historie framhever imidlertid at det er ikke før på 1960-tallet at forurensning erkjennes som et problem.¹¹

Historiker og sivilingeniør Tallak Moland har studert Akerselvas historie. I 2011 ga han ut boka *Historien om Akerselva – gjennom de siste 400 år*.¹² Moland sier at man kan se et mer miljøvernrettet skifte først på 1960-tallet. Det skjedde ved av Teknisk rådmann la fram en rapport om Akerselva i 1963. Rapporten ble tatt til følge, og et stort arbeid for vern av Akerselva ble startet av Oslo kommune.¹³ Moland mener tidsskillet finner sted rundt 1960. Hans undersøkelser støttes av grundige arkivundersøkelser. En rød tråd gjennom hele Molands bok er temaet forurensning og miljøvern. Han skriver om temaet fra en tid lenge før begrepene kom i allmenn bruk. Dette ser vi blant annet når han gjengir Asbjørnsens elvevandring langs Akerselva i 1842, i historien «Kværnsagn».¹⁴ Her møter jeg-personen en sagbruksarbeider som forteller at han er fortvilet over all ørreten som er blitt borte fra elva. Han mener det skyldes all sagflisa

fra sagbrukene som slippes rett i Akerselva. Ikke rart fisken er borte, den får jo munnen full av flis. Sagbruksarbeideren sier så at han ikke burde snakke slik om næringen som brødfør ham og hans familie. Gjengivelsen av også før-industriell forurensing gjør Molands bok relevant – og han inspirerer til å lese kilder og litteratur på jakt etter bevissthet om behovet for «miljøvern» der man ved første øyekast ikke tror den finnes. Molands bok strekker seg over fire hundre års historie og er et referanseverk og en viktig kilde til informasjon. Men fabrikanlegget på Brekke har ikke fått plass i verket. Det er altså veldig vanskelig å finne informasjon om Tefas/Hjula Veverier A/S i kildene, også i Oslo kommunes byarkiv.

Historiker Kristin Asdals forskning på miljøvernhistorie er også relevant i denne sammenhengen. Hun har studert den store forurensningssaken i området rundt aluminiumsfabrikken i Årdal. Saken stod om utslipp av røyk fra fabrikken. Produksjonen innebar smelting av bauxitt hvor fluorforbindelser ble frigjort i form av gass og støv. Røyken fra fabrikkpipene inneholdt altså fluor. Det la seg på planter og gress, som jo var føret til husdyr som sau og kyr. Fabrikken startet opp i 1949, det samme året som Tefas startet med sin produksjon. Det Asdal viser både i sin doktorgrad og i boka *Politikkens natur – naturens politikk* fra 2011 er at fabrikkens ledelse ikke ville erkjenne sammenhengen mellom utslippene og skade på naturen til tross for at lokalbefolkningen allerede startåret meldte fra om at både planter og husdyr ble skadet og døde. Dyr og planter var påviselig forgiftet, men fabrikken ville ikke dekke tapene eller endre driften.¹⁵ Asdal skriver at det ble et behov for en uavhengig, oppfølgende instans. Skadene i Årdal ble imidlertid så store at man ikke kunne unngå å se en sammenheng. I 1951 bekreftet Biokjemisk institutt at dyrene var fluorforgiftet. I 1954 fikk bøndene erstatning. (Men fabrikken ble ikke lagt ned; bøndene avsluttet jordbruket og ble fabrikkarbeidere.) Asdal viser til at ord som *miljøskade* ikke fantes, men at det fantes kunnskap og andre eksempler på skader utslipp fra aluminiumsverk kunne føre til. Blant annet fra fabrikkområder i Sogn og Fjordane fra tidlig på 1940-tallet. Det som manglet, var en instans som tok konsekvensen av den informasjonen som fantes. Konflikten og skadene som oppstod i Årdal, ble starten på et offentlig miljøvern, en egen forurensningsforvaltning.¹⁶ Problemet i Årdal hadde vært at industrien kontrollerte seg selv. Løsningen ble å opprette Røykskaderådet i 1961, forløperen til Statens forurensningstilsyn.

Statsviter og tidligere førstebibliotekar ved UiO, Bredo Berntsen, har vært aktiv innenfor naturvern-feltet i en årrekke og forfattet mange publikasjoner

om temaet. Han har særlig skrevet om historien til naturvernet i Norge, blant annet i *Grønne linjer. Natur og miljøvernets historie i Norge* fra 1994 og ikke minst i *Naturvernets historie i Norge* fra 1977.¹⁷ Særlig er boka fra 1977 interessant. Den er nærmere nedleggelsen av Hjula Veverier A/S i tid og gir derfor et godt innblikk i hva man anså som viktig når det gjaldt naturvern på slutten av 1970-tallet. Berntsen skriver i en tid med et stadig større norsk miljøengasjement. Selv om også Berntsen skriver at oppvåkningen skjer på 1960-tallet, parallelt med den store industriutbyggingen, kommer han med mange eksempler fra årene før. Særlig refererer han til de store skadene i Årdal, som Asdal senere gjør i sitt arbeid, og han skriver om vannforurensing. Her kan man trekke paralleller til den oppmerksomheten som senere kom forurensningen av Akerselvas til del.

Et våkent blikk

Den epoken jeg hovedsakelig skriver om i dette kapitlet, er tiåret før «det lykkelige 60-tallet». I boken *Politikkens natur – naturens politikk* skriver Asdal at folk visste at miljøskade fantes – også lenge før Norges naturvernråd ble etablert i 1955. Hun viser til tidligere epoker da begrepene *miljøproblemer* og *forurensing* ikke ble brukt, men da det likevel fantes en erkjennelse av at naturen kunne komme til skade. Fordi man da brukte et annet begrepsapparat, kreves det et våkent blikk når man ser etter dokumentasjon på hvorvidt det fantes bevissthet om eller bekymring for forurensning fra tekstilindustrien langs Akerselva. Ordlyden i bøker og avisartikler vil avhenge av om forfatteren så på elva som natur eller som energi. Så man elva som natur, ville man nok anse den for skadelidende, skitten og sølete. Så man på den først og fremst som energi, ville man kanskje ikke se vannforurensning som et problem. Da ville det være energien fra vannet, størrelsen på volum vann som var tilgjengelig, brukseiernes styring og fordeling av vannet til kraft for industrien, som ble regnet som viktig. En rask gjennomgang av noen av kildene kan vise om holdningen var at både Akerselva og tekstilindustrien var gitt opp – for samfunnsutviklingens skyld.

Det kan se ut som om årene fram mot 1960-tallet var ei tid hvor den gamle industrien ikke hadde plass lenger.

Fabrikkanleggenes navn, både i Arkivportalen og i nb.no, gir mange treff. Søk utført høsten 2024 viste at i nb.no får «Hjula veverier A/S» få treff i litteratur, bare 17 bøker og 59 tidsskrift. For avissøk er det 278 treff. «Tefas» har

langt flere treff: 74 bøker, 194 tidsskrift og 1 316 aviser. Søkemuligheten på nb.no har revolusjonert historieforskningen. Det er imidlertid lett å drukne i antall treff. Å gjøre en fornuftig avgrensning byr på store utfordringer. En metode er å stramme inn på årstall og avisenes geografiske tilknytning.

Tefas og Hjula Veverier A/S får treff i arkivportalen, blant annet i Byarkivet i Oslo, hvor arkivet etter Finansrådmannen befinner seg. I Riksarkivet viser det seg at det er i arkivet til Norges Bank og Industridepartementet at det finnes arkivmateriale. Fabrikkenes egne arkiver ser ikke ut til å eksistere lenger. De ser heller ikke ut til å være inkludert i det store Hjula Væveri-arkivet ved Norsk Teknisk Museum.¹⁸

En dristig rasjonaliseringsplan

Mens jeg arbeidet med dette temaet, ble det mer forståelig hvorfor Hjula Veverier A/S og Tefas er så lite omtalt i litteraturen. I tillegg til at de tilhørte en døende tekstilindustri ved Akerselva, er aktørenes navn ofte gjengitt på ulike måter i kildene. Rekkefølgen på hendelsene og det at prosessene er såpass komplekse, gjør det vanskelig å holde oversikten. Forkortelsene er også uklare. Det er ikke intuitivt at Tefas er en forkortelse for Tekstilforedling A/S. I Sigurd Griegs *Norsk tekstil* står det «Tekstilforening A/S» i stikkordsregisteret.¹⁹ I sin tid hørtes navnet Tefas sikkert friskt og moderne ut. Ofte nevnes det i samme åndedrag som en annen og senere sammenslutning av Oslos tekstilfabrikker, Fortex,²⁰ når man omtaler den siste tekstilindustrien langs Akerselva. Hjula Veverier A/S kom av Hjula Væveri, et navn som gikk tilbake til 1855. Flertallsformen ble etter hvert oppfattet som en misforståelse; det var jo bare *ett* Hjula veveri, ikke flere. Flertallsformen eksisterte fra 1955 til 1957 og videre i etterspillet etter konkursen. Da Hjula Veverier A/S gikk konkurs i 1955, skjedde det kun to år etter at *Tefas* hadde kastet inn håndkleet med store økonomiske tap. Tekstilindustrien ved Akerselva var altså gjenstand for omfattende fusjonerings, enorme investeringer, ny og innovativ teknologi, store lån, veldige konkurser og store økonomiske tap.²¹

Tefas hadde vært den siste fabrikken som ble bygd for tekstilindustrien ved Akerselva. Formålet med fusjoneringen var at man skulle stå sterkere i et internasjonalt tekstilmarked. Ved konkursen i 1957 stod 340 arbeidere uten arbeid. De ga uttrykk for at konkursen kom overraskende.²²

Ansatte på trappa utenfor Tefas/Hjula Veverier A/S etter oppsigelsesvarslet var kjent. Det står «Hjula» over hoveddøra. Arbeiderbladet, 1957. Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

De aller fleste var i nytt arbeid etter kort tid. Annen industri i Oslo gikk så det suste. Oslo var fremdeles industribyen framfor noen, som Kjartan Fløgstad skriver i sin bok om avindustrialiseringen av hovedstaden, *Osloprosessen*.²³

Den store og den gang moderne fabrikken på Brekke var blitt kjøpt av Tide-
manns tobakk, til bruk som tobakkslager. Ikke ett sted har det stått noe om hvor-
dan de tre initiativtakerne reagerte på konkursene. Nå var det på det nærmeste
slutt på tekstilindustrien ved Akerselva. Ett av unntakene var Seilduksfabrikken
ved Øvre Foss, som holdt stand til 1960. Da flyttet den til Alnaelva, hvor den ble
slått sammen med Joh. Petersen A/S Linvarefabrikk på Brynseng. Sammen tok
de det nye navnet Fortex.²⁴ Det andre unntaket var en liten tekstilproduksjon
for Borregaard som fortsatte hos Nydalens Compagnie fram til 1963.

Et A/S ble føyd til Hjula Veverier som viste at det nå var flere eiere enn familien
Schou, som hadde bygd opp den opprinnelige bedriften. Kun én publikasjon ser
ut til å omtale selve konkursen av Hjula Veverier A/S, og det er John L. Kamsvåg
i boka *Med nål og tråd gjennom 100 år. Bekledningsarbeiderforbundet 1890–1990*

fra 1990. Kamsvåg skriver at Tekstilarbeiderforbundet betegnet sammenslåingen av fabrikkene som en «dristig rasjonaliseringsplan»: «Hvor dristig denne planen skulle vise seg å være, ble klart alt i 1957. Bare en uke før landsmøtet i Tekstil kom sjokkmeldingen om at Hjula Veverier måtte stanse. Faktisk var konkursen på Hjula den største i Norge etter andre verdenskrig, med kreditorfordringer på rundt 30 millioner kroner.»²⁵ Til å ha så stort omfang har nedleggelsen fått svært liten plass i både norsk og oslohistorisk forskning og formidling. Heller ikke har den vært gjenstand for masteroppgaver i historie.²⁶

Hjula Veverier A/S deltar på stand i 1956 – her en utstilling av tekstilprodukter. Fotograf: Leif Krohn Ørnelund. Foto: Oslo Museum.

På sporet av naturvern?

De mange treffene på fabrikkanleggenes navn er i samtidige avisoppslag. Hvor glemte fabrikkanlegget ble, illustreres best ved at det ikke er med i Tallak Molands grundige bok fra 2011, *Historien om Akerselva*. Her har miljøaspektet stor plass. Fraværet av Tefas' og Hjula Veveriers eksistens kan skyldes deres korte levetid

– og at de gikk tapt i ei tid hvor tekstilindustrien var ansett som akterutseilt og gammeldags. I etterkrigsårene skulle landet bygges opp igjen med ny og moderne industri. Utvikling, vekst og velstand var målet. Selv om Tefas/Hjula Veverier A/S var moderne og ny, tilhørte den den eldste industrigrenen, og produksjonen ble muligens sett på som «skitten». Hvor forurensende Tefas/Hjula Veverier A/S var, er lite undersøkt.

Beliggenhet ved vann var svært viktig. Til Tefas' oppgaver trengtes store vannmengder.²⁷ Behov for «enorme mengder» vann nevnes som krav til stedet for etableringen. I fabrikk ble det produsert enorme volum av forurenset vann, såkalt prosessvann, som måtte ut av anlegget. Tefas lå ikke langt fra elvebredden, og området foran fabrikk var i anleggets eie. Gikk det forurenset vannet ut i elva? Eller fantes det kloakkledninger for dette?

Dette er det heller ikke så lett å finne ut av, hverken fra aviser, tidsskrifter eller bøker. Var forurensingen av elva noe datiden var innforstått med? Kanskje var det blitt «naturlig» at Akerselva ikke var levende lenger? I elva fantes alle fall ikke fisk. Sigurd Grieg²⁸ gir heller ikke i sin bok uttrykk for bekymring for miljøskadene tekstilfabrikkene må ha skapt der de lå ved fossefallene rundt om i landet. Sakregisteret i *Norsk tekstil* inneholder ingen ord som kan assosieres med forurensning/miljøskader. Her finnes ikke oppslagsord som «forurensing», «rensing», «ulykkesforsikring», «utslipp», «pumpe ut», «vaske/utvaske», «kloakk» eller det vanlige ordet «spillvann». Fraværet er overraskende all den tid andre særegne ord har oppslag. Under «s» finnes stikkord som «slaveklede», «skurekluter», «snellegutter» og det merkelige «skotrokk-tøs». Slik sett blir Griegs verk også en levning som viser datidas holdninger til tekstilindustriens forurensning.

For Akerselvas del finnes skrekkhistoriene humoristisk fortalt av innbyggerne på Sagene: at rottene ved elvebredden skiftet farge alt ettersom hvilke blåtøyer som ble farget i tekstilfabrikkene. Noen ganger var de blå eller lilla, andre ganger grønne, og «de var noen digre beist». I 1999 samlet jeg inn disse historiene, hvor eldre fortalte om oppveksten i arbeiderbydelen Sagene.²⁹ Mye gikk nok rett i elva. Sagene-gutten Oskar Braaten, født i 1881, fortalte i 1918 at ungene hadde strengt forbud mot å bade i elva. Det gjorde de jo likevel, og mora hans oppdaget det fordi ei skjorte var blitt våt.³⁰ Forbudet skyldtes ikke bare at det var drukningsfare. Foreldrene visste hvor farlig elva var fordi den ble brukt som søppelplass. Alt gikk i elva enten det var kloakk, ødelagte gjenstander eller fabrikkens utslipp. Mora til Oskar Braaten jobba selv på Graahs spinneri. Hun hadde nok sett alt produksjonen brukte av kjemiske og giftige væsker til

farging, blekning og rensing. Barn som vokste opp på Sagene i 1920–30-årene, har fortalt at de forstod alvoret da overkroppen ble blå etter bading.³¹ Det Graahs direktør C.L.N. Lauritzen skrev om Tefas i Sigurd Griegs verk, bekrefter at det nok foregikk sterkt forurensende produksjon ved anlegget. Tefas måtte blant annet ansette de nødvendige antall kjemiingeniører «til produksjon og analyse av fargestoffer og kjemikalier».³²

Beliggenhet ved vann

Tefas kjøpte tomten fra Lövenskiolds grunn. Hele 75 mål ble kjøpt til fabrikkformål, hvorav 45 mål til boligbygging. Akerselva var nok en gang attraktiv for en tekstilfabrikk. Denne gangen var det ikke for å hente ut produksjonsenergi fra vannet, nå var det tilgangen på store mengder vann til foredlingsproduksjonen som var viktig: bleiking, farging, trykking, skylling med mer. «Tilgangen til rikelig og rent vann», nevner direktør Lauritzen som bestemmende for etableringen.³³

Etableringen ved Akerselva dekket alle behov. Det ble gjort investeringer i nye og flere vannledninger og den såkalte *kloakkeringen*. Oslo kommune fulgte opp Tefas' behov for vann. I en artikkel i Arbeiderbladet 4. april 1949 kommer det fram at i budsjettet til Vann- og kloakketaten var det spesifisert at fem til seks millioner kroner skulle gå til nye vannledninger. En ny pumpestasjon for «Tefas, Brekke bruk, Myrer og Grefsenplatået» ble anlagt. Overskriften fortalte at vannforbruket i Oslo var gått kraftig opp: «Vannforbruket i Oslo steget med 275 pst. siden 1920.»³⁴ Tefas var altså tilsluttet et kommunalt anlegg. Det forteller at fabrikkens antagelig ikke var fri til å bruke Akerselva som den ville.

Lov om vassdrag og grunnvann – vannressursloven – regulerer og sikrer en samfunnsmessig forsvarlig bruk av vassdrag og grunnvann. Loven kom i 1917.³⁵ Her blir det gitt uttrykk for at konsesjoner fordrer aktsomhet, og at bruk av vannet skal medføre minst mulig skade og ulempe for andre. Tefas søkte om konsesjon i 1949. Et dokument i Finansrådmannens arkiv, datert 22. oktober 1949, viser at kommunen prøvde å styre Tefas' vannforbruk, men det ser ikke ut til at det ble gitt retningslinjer for å sikre vannkvaliteten.³⁶ Innholdet i konsesjonen dreier seg om mengden vann som ble pumpet ut i og inn fra Akerselva. Dette ville Tefas selv ta hånd om, de hadde egen pumpestasjon. Det ser ikke ut til at kommunen var bekymret for selve *utslippet*, men for å gå glipp av en betydelig

inntekt i vannavgift. Partene var ikke enige. Kommunen måtte gi seg. Tefas ville selv pumpe opp vann direkte fra Akerselva, ikke via kommunens anlegg. «Etterskyllevannet», kalte Tefas det, det var rent nok, så det ville de slippe ut nedenfor Stilla. Så rent var det at de gjerne inviterte Oslo helseråd til å ta prøver av det. Det forurensete «industrivannet» ville de rense i egne kummer. I fortsettelsen står det om avløpsvannet herfra som vil:

«tilfredsstillende fordringene som kreves biologisk for vassdrag med fisk og at kommunen da ikke har krav på at avløpsvannet føres til kommunens kloakksystem, men at dette kan føres direkte til Akerselva. Når vannet går tilbake til den er Tefas heller ikke forpliktet til å ta ut vann fra kommunens ledningsnett, men kan ta dette fra Akerselva og pumpe det inn i fabrikkens ledningsnett.»³⁷

Tefas virket svært allmektig i sitt forhold til Akerselva. Den mente de å kunne bruke som de ville, men selvsagt skulle de rense «industrivannet».

Parallellen til Årdal finnes i både årstallet 1949 og i at det begge steder var en stor og nyetablert industri. Samt en selvsikker industriledelse som visste best og selv ville kontrollere. Fabrikkene var ønsket og investert i. Slikt gir selvtillit, og dermed kom kanskje en god dialog i andre rekke, enten med lokalbefolkningen i Årdal eller som ved Brekke med Oslo kommune. Begge steder var det jurister som tok seg av dialogen. I Oslo fikk industrianlegget det slik de ville: Elvevannet kunne de bruke uten omkostninger.

Beskrivelser for takst

I Riksarkivet ligger det dokumentasjon på Norges Banks og Industridepartementets involvering først i Tefas, så i Hjula Veverier A/S. Arkivmaterialet viser ikke bekymring for forurensing. Det finnes imidlertid noe som kan indikere at problemer knyttet til forurensing og miljøskade hadde en viss interesse. Blant de mange tettpakkede dokumentene finnes det en fin håndkolorert tegning av hele anlegget. Her er alt tegnet inn, beliggenhet og omland, elv og hele fabrikkianlegget er påført detaljert informasjon. I denne sammenheng er punkt 7, et «avsydingsbasseng», særlig interessant. Det er detaljert beskrevet i egen tekst hvor det kommer fram at bassenget var under bakken, men med etasjer også over bakken. Det skulle være veldig godt sikret: Ingenting skulle sive ut.

Tegningen av Tefas-anlegget. Det ser ut til at bedriften hentet driftsvann fra elva til høyre på tegningen. Brukt driftsvann sendes ut av bedriften til venstre. Avsyringsanlegg er en form for rensenanlegg. Det går to parallelle rør ut fra bedriften. Trolig førte det ene kloakkvann fra vannklosetter etc., som ble ledet over elva og inn på kommunal kloakkledning, mens det andre inneholdt (renset) driftsvann som ble ført ut i elva. Det lille huset kan være et pumpehus hvor kloakkvannet ble pumpet over elva til den kommunale kloakkledningen. Riksarkivet: Industridepartementet. Privat avfotografering.

Også to andre steder finnes indikasjoner på at man var bekymret for forurensning: I forbindelse med takstforretning for Den Norske Industribank, datert 24. juni 1950, ligger det nyttige bilag.³⁸ Ett dokument viser alt eiendommen bestod av. Under «Fabrikktomt m.v. og vanntilførsel» finnes viktig informasjon.³⁹ Tefas hadde rett til vanntilførsel via festekontrakten med grunneier Lövenskiold, «som tilkommer grunneieren som eier av Akerselven fra Brekke Bruk og til eiendommens sørgrense i den utstrekning disse rettigheter ikke er berørt av Akerselvans Brukseierforenings avtale med Oslo kommune».⁴⁰

I takstforretningen står det at Tefas alene har rett til å bruke «Akerselvens vann, men må tilbakeføre dette til Akerselven i rensert stand av hensyn til industrianleggene nedenfor vassdraget». Tefas mente det hadde et vannforbruk der 60 prosent «ikke foruresnes». For de resterende 40 prosent står det at spesielle forholdsregler måtte treffes for å rense vannet før det skulle tilbakeføres til Akerselva. Hvordan dette skulle gjøres, var fremdeles under utredning. Et forslag var at det fra avsyriansanlegget skulle gå enten tilbake i elva eller føres inn i «Tefas avvann», som så ble ført inn i kommunens kloakkrør. Ett avsnitt er uthevet:

Da driften på Tefas allerede er i gang, er det et spørsmål av særlig interesse å få vite hvorledes fabrikken hittil har ordnet seg, – og akter å ordne seg i den nærmeste fremtid m.h.t. avløp for det forurensede vann.

For å belyse dette spørsmålet hadde man «anmodet selskapets spesielle konsulent for avsyriansanlegget herr ing. K. Hjellnes, Oslo, om en uttalelse om saken». Denne var mottatt i brev fra ingeniøren av 14. juni samme år. Hjellnes' rapport gir en unik innsikt i hvorvidt industrien selv var oppmerksom på at den forurenset:

Avløpet fra Tefas er delt i to kategorier: Ca. 50% i Vassdragslovens forstand rent vann og 50% urent vann. Det «rene» vann ledes til avsyriansbassenget hvor «fnugg» filtreres fra, passerer registrerende pH-måler og løper ut i elven. PH-måleren monteres etter krav fra O.V. og K.⁴¹ «Det «urene» vann ledes til 2 avsyriansbassenget, hver på 400 m³, nok til ca. 8 timers drift. Før bassenget tømmes, måles pH-verdien. Hvis innholdet reagerer surt, tilsettes kalk eller soda inntil en får nøytralt innhold. I alminnelighet vil dette bli unødvendig.

Bassenget tømmes så og passerer en registrerende pH-måler, forlangt av O.V. og K. Avløpet går over en bro og ut i O.V. og K's avskjærende kloakk, som foreløpig munner ut i Akerselven mellom Nydalen Companie's vanninntak og Christiania Spigerverk.

O.V. og K. vil fortsette den avskjærende kloakk til nedenfor sistnevnte bedrift. Planen er å føre den avskjærende kloakk til nytt renseanlegg ved Bekkelaget.

(...) Saken beror forøvrig i Vassdragsvesenet for aprobasjon. Det foran skisserte avløpssystemet skulle kunne tas i bruk om ca. 3 uker, dog uten pH-måler, som ikke kan skaffes på så kort tid.⁴²

Det hele virker oppriktig og overkommelig: Forurensing erkjennes. Planer for å håndtere den fantes, men var ennå ikke på plass. Fabrikkens forurensing skulle tas hånd om i eget anlegg, og i rensingen skulle «fnugg» filtreres bort. Hva «fnuggene» bestod av, er uklart, men det viktige her er at dokumentet viser at fabrikken var klar over at den forurenset. Noe som også den nevnte konflikten med kommunen i 1949 viser, da relatert til fri bruk av elvevannet.⁴³

Avskjærende ledninger

For den andre industrien langs Akerselva ser det ut til at det var et framtidig mål for kommunen å få fabrikkenes «industrivann» koblet på kommunens anlegg med de såkalte avskjærende ledningene som etter hvert ble lagt langs Akerselva. I arbeidet med sin bok fant Tallak Moland ut hvilken betydning 1960-tallets miljøbevissthet hadde for både elvas og elvebreddenes helsetilstand. Moland gir Oslo kommune æren for å ha gjort store grep for Akerselvas miljø og parklegging, hele 25 år før Sissel Rønbecks Akerselva Miljøpark ble en realitet i 1986–87. Moland er nøye med å si at Rønbeck bygde *videre* på kommunens arbeid.⁴⁴

Det er vanskelig å finne dokumentasjon på hva industrien slapp ut i Akerselva. Magnus Løken har studert Mjøsa-aksjonen i sin masteroppgave i historiedidaktikk. Løken skriver at det var ytterst få som snakket om at Mjøsa var forurenset før 1960 (selv om mange klaget over lokal forurensning).⁴⁵ Med dette er vi kanskje inne i en type mentalitetshistorie; adferd som i sin samtid godtas som normalt, vil ettertiden tydelig se var galt.

«Avskjærende ledninger» ved Akerselva er godt nytt. De har alt å si for ei frisk og levende elv. Det betyr at det finnes rørledninger som leder avløpsvannet og industriens utslipp til renseanlegg. Det slippes ikke ut i elva. Kloakkering er ikke bare skittent vann fra bad, wc og kjøkken. Det er også avløp fra industriens produksjon.⁴⁶ Før de avskjærende ledningene kom, var det ifølge Moland enkeltutslipp i elva fra både kloakk og industri. Ikke rart elva praktisk talt var død.

Vassdragsloven hadde konsekvenser for Akerselva og andre vassdrag. Allerede fra 1939 regulerte loven utslipp; det måtte søkes om å få utslippstillatelse fra Industridepartementet. Norges Vassdrags- og Energidirektorat (NVE) håndterte søknadene. I 1947 ble Vann- og kloakkkontoret, senere Vann- og avløpskontoret, opprettet. Problemet var imidlertid at søknader kun gjaldt for *nye* utslipp. De som allerede var i gang, tok man ikke med.⁴⁷ De to konsesjonssøknadene fra Tefas/

Hjula Veverier A/S som finnes i NVEs arkiv, er kun om å ta ut konsesjonskraft, om kraftleie fra Oslo Lysverker og om konsesjon for drift av høyspentelektrisk anlegg i Frysjaveien 40. I konsesjonskontrakten dokumenteres det at naturvern var inkludert. Et punkt; «16. Naturfredning», handler om å unngå ødeleggelse av plante- og dyrearter. Om det skulle vise seg at dette ikke kunne unngås, skulle «Landsforeningen for naturfredning i Norge i betimelig tid på forhånd underrettes om saken». ⁴⁸ Ble det noen gang sendt informasjon om bekymring fra industrien selv? Det er ingen ting som tyder på det.

«Akerselva – du gamle og grå»

Noen vil hevde at det i Oslo fantes en større forståelse enn andre steder for at noe natur måtte ofres til fordel for næringsinteressene, og at natur og fossefall i hovedstaden dermed var mindre beskyttet enn i andre deler av landet. Det er vanskelig å finne dokumentasjon på at Akerselva har stått på agendaen for natur- og miljøvernorganisasjoner i Norge. Her kunne tekstilindustrien, sammen med annen industri, fortsette å slippe ut sine avfallsstoffer. Elva førte dem jo bare nedover – og ut i Oslofjorden. Og da var problemet løst.

Det kan se ut til at Oslos befolkning ikke var videre engasjert i at det rant ei skitten, forurenset og død elv gjennom byen. De gangene temaet tas opp, legges ikke skylda på industrien. Industriutslippene slipper unna kritikken, mens kloakkutslippene ikke gjør det. Elva var nok til felles forargelse, men det er ikke så mange oppslag og opprop å finne. Det kan nesten virke som om det var blitt en slags normalitet at elva var uten liv. Den ikoniske sangen fra 1906, «Akerselva du gamle og grå», var til felles forlystelse. Teksten påpeker fargen, lukten og «at vannet er for sterkt at drikke», og likevel – «deg holder jeg på». ⁴⁹ Selv om teksten, skrevet av advokat Wilhelm Dybvad, var temmelig sarkastisk, tyder ingen ting på at den populære sangen bidro til aksjoner for at elva måtte få livet tilbake. Det kan virke som om Oslofolk hadde gitt opp å tro at Akerselva kunne bli frisk.

På 1950-tallet inviteres det ikke til dugnad for Akerselva. (Det gjøres det faktisk etter 1960.) Elva hadde fart på seg i de øvre partier, videre forbi Myrens verksted og ned Vøienfallene og forbi Øvre Foss. Den var gulaktig, skitten og uklar, men det kan virke som om holdningen var at slik *er* det i en industriby. At den var slik, skyldtes både sein kloakkering fra Oslo kommunes side og fabrikker som ikke var koblet på de kommunale kloakkledningene. De lot utslipp gå rett

ut i elva, urensset. Om elva var til å tåle i øvre partier, var forholdene annerledes i nedre del av elva. Nedenfor Nedre Foss, hvor elva er grunn, var forholdene uholdbare. Flere aviser hadde oppslag om dette. Lokale vaktmenn kunne fortelle at folk klagde sin nød. I sommermånedene kunne det være veldig sjenerende lukt. Særlig ille ble det i helgene, da brukseierne ved Akerselva stengte luka ved Maridalsvannet for å samle opp vannenergi til virkedagene. I 1948 skrev Morgenbladet: «Akerselven gjørmet og illeluktende.» Hele sommeren hadde elva vært usedvanlig ekkel. Grå, feite leiraktige «kaker» kom seilende nedover. Opp fra gjørma kom det store, illeluktende bobler.⁵⁰

1950-årene: Det estetiske råder

Utover i 1950-årene kom man til en erkjennelse av at nå må det ryddes opp i Akerselva. I 1955 skrev Aftenposten om forsøplingen: rustne bøtter, sko, dunker, papp, filler, gamle madrasser og stolben fløt i elva.⁵¹ Men Teknisk rådmann kunne ikke love mye for å rydde opp. En del var allerede gjort, mente rådmannen. Merk at det var det synlige søppelet som vakte journalistens forargelse. Hva elva førte med seg av kjemikalier og gift, fikk sjelden oppslag.

I november 1946 ble det aksjonert mot kraftmaster i Oslomarka. Ca. 30 000 personer var samlet foran Rådhuset. De hadde plakater med «Lednings-Gater i NORDMARKS-skogene er Vandalisme!» og «NORDMARKAS SANNE VENNER GÅR TIL FORMANNSKAPET». Ifølge historikeren Knut Kjeldstadli viste demonstrasjonen i 1946 at «[n]aturvern begynte etter hvert å bli mer anerkjent». Kjeldstadli tolker det som et uttrykk for at allmennheten ville ha adgang til friluftsliv.⁵²

Oslofolk lot seg altså engasjere for markas ve og vel. Men de var ikke så lette å engasjere mot vannforurensningen i Akerselva og Oslofjorden. Bredo Berntsen skriver i boka *Naturvernets historie i Norge* at Vassdragslovkomisjonens innstilling (fra år 1918) sier at man må gjøre avveininger overfor grunneiernes interesser. Man ville ikke påføre dem tap og skade. Samtidig var det i det offentlige interesse at vannet ble holdt rent. Industrien bidro i samfunnet med nødvendig produksjon og arbeidsplasser, som igjen ga skatteinntekter til stat og kommune. Derfor «kan det av tekniske eller økonomiske grunde være et livsspørsmål at kunne bli kvitt urent vand gjennom vassdragene. Selv om det er på det rene at skade derved ikke kan unngås». Det var mulig å tillate en viss

skadelig forurensning «mot erstatning til de skadelidende».⁵³ Industrien ved mange av landets vassdrag hadde altså hevd, formalisert eller ikke, på å bruke vassdrag til å fjerne utslippene sine. Berntsen skriver at det ikke kom søknader om utslippstillatelser før helt mot slutten av 1950-tallet. Det samme forteller Øyvind Nøttestad, som har skrevet Statens forurensningstilsyns (SFT) og Miljødepartementets historie. Vannforurensning fikk lite oppmerksomhet på 1950-tallet.⁵⁴ Nøttestad skriver at Vannforurensningskommisjonen fra 1939, som hadde fire kunnskapsrike medlemmer, i 1947 så seg løst fra oppgaven siden det ikke var bevilget midler til kommisjonens arbeid. Oppgavene deres ble lagt til NVE, som hadde to personer «som tok seg av de få sakene som kom inn». Først i 1960-årene begynte saksmengden om utslippstillatelser i vassdrag å øke.⁵⁵

Kraftmastene ble et veldig tydelig inngrep i urørt natur. Marka viser seg å være helt spesiell for Oslos befolkning. Da den kunne bli skadet, engasjerte det folk. Naturinngrep som å hogge skog, sprengte fjell og etterlate store sår og arr, var det mye mindre toleranse for enn usynlig forgiftning av hav og elver. Det fantes ingen mobilisering for å stoppe utslipp av giftstoffene som gikk i Akerselva i 1946.

I 1986 tok daværende miljøvernminister, Sissel Rønbeck, initiativet til å etablere Akerselva Miljøpark.⁵⁶ Rønbeck er født i 1950 og vokste opp i «Pampegården» i Mogata. Hun husker at Akerselva hadde en farge og lukt som gjorde at foreldrene ikke trengte å være redde for at ungene skulle bade eller leke ved elva. «Den var skitten og lukta ei blanding av kjemi og kloakk», forteller hun. Ville man bade, måtte det bli høyt oppe ved Brekke, på «Stilla». Dit dro broren til Sissel. Der kunne man bade i fine kulper. Sissel drømte om å kunne bade flere steder i elva. Tenk om den var rein og fin. Da kunne ungene i byen ha kort vei til sommerbad! Barndomsminnene inspirerte henne til å ta initiativ til miljøparken. Akerselva med elvebredder skulle ryddes og åpnes opp, renses og løftes fram, både for miljøet og for arbeider- og industrihistorien langs elva. Et stort parkbelte ble realisert i form av en åpen 9,8 km lang grønn-blå åre gjennom byen, fra Maridalsvannet ned til Oslofjorden.

Hennes minner bekreftes av mange avisoppslag i samtidens aviser på 1950-tallet. Men det var altså det synlige som ble problematisert: søppel og urensset kloakk. Miljøgifter nevnes kun med få ord. Indre Akershus Blad skriver i 1955 om dykking i «Akerselvas kloakkgjorme der mosegrodde krabber vandrer om på bunnen og delikaterer seg».⁵⁷ Andre omtaler Akerselvas «gruggete vann» eller «Akerselvas dovne løp». Når noe virkelig utrivelig skulle beskrives, kunne man som VG dra fram Akerselva: «Virker like lite fristende som Akerselvas suppe.»⁵⁸ Barn som voksne var enige om at elva gjorde seg best vinterstid, da var den islagt og luktfri.

På spørsmål om fabrikkplanlegget på Brekke, som lå rett på andre siden av der broren badet i Stilla, svarer Sissel Rønbeck med forundring i stemmen: «Tefas? Hjula Veverier A/S? Aldri hørt de navnene. Tefas? På Brekke? Nei, det visste jeg ikke.» Så var hun bare sju år da fabrikkene forsvant fra Oslo-industrien. Men reaksjonen hennes er symptomatisk: Dette er ukjent industrihistorie. Men medlemmer i Grefsen og Kjelsås historielag skriver om det i noen av sine publikasjoner. En nestor i historielaget var nydalsgutten Harry Lagert (1916–2006). Uten han hadde mye blitt helt glemt av industrihistorien i Nydalen. Lagert var redaktør for to fotobøker med lokalt innsamlede fotografier og billedtekster.⁵⁹ I bøkene *Under Åsen – Langs elva* (1984) og *Sør for Maridalsvannet* (1991) presenterer han sine egne fotografier av badeplassen Stilla. Et nydelig foto viser barn som bader i Gutte-Stilla. Lagert nevner badestedene ved sine lokale navn nedenifra: Nydammen (oppdemningen ovenfor Nydalens Compagnie), så Grandalen før badekulpene høyere opp: Hestestilla, Jentestilla og Guttetilla. Billedtekstene forteller at i bakgrunnen sees det nye fabrikkplanlegget, Tandberg datafabrikk. På et vinterbilde sees hele Tefas. Vi ser hvor stort Tefas var, der den ligger i ensom majestet.

Arbeidere fra en glemt fabrikk. Arbeiderbladet skrev bildeteksten: «Hjula Veverier innstilte virksomheten i oktober 1957. 350 ansatte mistet jobben. Britta Andreassen og Anna Enghaugen ved en av vevstolene.» Arbeiderbladet, 1957. Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

Av tegningene i det omtalte materialet fra Norges Bank, med takstdokumentasjon, ser det ut til at det «rene», brukte industrivannet fra Tefas skulle føres i rør ut akkurat rett nedenfor Stilla-kulpene. Utslippene ville da nå badende i Nydalsdammen. Et annet rør er tegnet over Akerselva. Antagelig kloakk, mener Moland, som ble ført til det kommunale pumpesystemet på østsiden av elva. Det finnes ingen oppslag som dokumenterer at fabrikkplanlegget *faktisk* hadde utslipp via sine egne rør og pumpesystemer. Om Helserådet tok vannprøver, som Tefas inviterte dem til, vites heller ikke. Ingen arkivsøk har gitt resultater som bekrefter dette. Det er heller ikke mulig å påvise at kommunen fulgte opp industrien med prøver og kontroller. Ei heller er det spor etter reaksjoner på utslipp i avisartikler. Men Stilla og kulpene var «kommunalt anerkjente» badeplasser fra 1930-tallet, som Ida Hvoslef sier i sin bok *Elvelangs: turguide til elvene i Oslo*. Hun skriver også at de i en periode på flere år var stengt som kommunale badeplasser på grunn av kloakkutslippene i området.⁶⁰ Dette blir også kommentert av Harry Lagert. Ved et foto i historielagets fotokalender for 1998 skriver han lakonisk: ««Stilla» har vært en yndet badeplass i over 100 år. (...) Forslag om «avklædningskur» ble nektet av kommunen, som isteden satset på kloakkutløp.»⁶¹

Frysjaveien, industribygget til Tefas. Brekke gård (flyfoto). 1962. Foto: Oslo byarkiv.

Ingen grunn til bekymring

Det er altså lite som tyder på at det har vært noen form for bekymring for hva fabrikkanlegget på Brekke kunne ha av utslipp. Fabrikkanleggets egne kilder dokumenterer imidlertid at her var det nok av kjemiske væsker og fargestoffer. Det var jo det det arbeidet med. I 1954 brant det i Tefas fargelager. Alt gikk opp i en giftig og farlig røyk, men dette førte ikke til noen debatt om hva fabrikkens hadde av utslipp fra de samme farge- og kjemilagrene. Skaden var svært stor: Kjemikalier og fargestoffer for hele 300 000 kroner gikk tapt.⁶² Ingen kommenterte at disse væskene ellers ville ha endt i elva. Hva industrivannet faktisk inneholdt, kan vi ikke vite. Vi vet heller ikke om Tefas gjorde målinger av «det rene» og det «urene» vannet. Men det er grunn til å tro at Tefas ble tilsluttet de kommunale kloakkledningene, og at industrivannet gikk i dem. Planene for det lå i hvert fall klare. Til syvende og sist endte alt i Akerselva. Det er å håpe at avsyrbingsbassengene gjorde rensejobben.

Vi kan altså ikke si at nedleggelsen av tekstilindustrien ved Akerselva skyldtes uro for miljøkonsekvensene utslippene hadde. Utslipp fra Tefas og Hjula Veverier A/S ser ikke ut til å ha vakt bekymring, hverken fra industrien selv, Oslos befolkning eller kommunen. Årsaker til at de siste, og i sin tid innovative, tekstilfabrikkene gikk i glemmeboka både i muntlig og skriftlig formidling, har andre forklaringer, fra global frihandel til flytting av tekstilproduksjonen til land hvor lønningene er lave.

Tefas-fabrikken med adresse Frysjaveien 40. Bygd i 1949, nedlagt i 1957. I åtte år ble bygningen brukt til det den var bygd for – tekstilforedling. I 2022 ble bygningen revet. Foto: Finn Larsen / Norsk Teknisk Museum, 2004.

Litteratur

- Aamot, Kristoffer. «Akerselva», *St. Hallvard* nr. 3, 1950.
- Arstal, Aksel. *Oslo byleksikon*. Oslo, 1938.
- Asdal, Kristin. *Politikkens natur – naturens politikk*. Oslo: Universitetsforlaget, 2011.
- Benum, Edgeir. «Byråkratienes by: Fra 1948 til våre dager.» *Oslo bys historie*. Bd. 5. Oslo: Cappelen, 1994.
- Berntsen, Bredo. *Naturvernets historie i Norge: fra klassisk naturvern til økopolitikk*. Oslo: Grøndahl & Søn Forlag A. S., 1977.. *Grønne linjer: natur og miljøvernets historie i Norge*. Oslo: Grøndahl og Dreyers Forlag AS, 1994.
- Bruland, Kristine. *Den industrielle revolusjon. Kapitalisme, industri og teknologi*. Oslo: Cappelen Damm, 2022.
- Braaten, Oskar. «Akerselven», i *Kristiania*, redigert av Harry Fett og Nils Vogt m. fl. Kristiania: Cappelen, 1918.
- Bull, Edvard. «Norge i den rike verden. Tiden etter 1945», i *Norges Historie*, redigert av Knut Mykland. Oslo: Cappelen, 1979.
- Dybvad, Wilhelm. «Akerselva», 1906. <https://www.akerselvasvenner.no/2013/08/30/akerselva-du-gamle-og-gra/>.
- Eriksen, Eilert. «Vi skjønner ingenting», *Aktuell*, 2. november 1957.
- Fett, Harry (red.): *Kristiania*. Kristiania: Cappelen, 1918.
- Fløgstad, Kjartan. *Osloprosessen*. Oslo: Gyldendal, 2000.
- Furre, Berge. *Norsk historie 1914–2000. Industrisamfunnet – fra vokstervisse til framtidstvil*. Oslo: Samlaget, 2000.
- Grieg, Sigurd. *Norsk Tekstil*, I og II. Oslo: Johan Grundt Tanum, 1948–50.
- Hvoslef, Ida E. mfl. *Elvelangs: turguide til elvene i Oslo*. Oslo: Aschehoug, 2004.
- Johansen, Tor Are. *Det viktige vannet. Norsk vann- og avløps historie*. Oslo: Interconsult ASA, 2004.
- Kamsvåg, John L. *Med nål og tråd gjennom 100 år. Bekledningsarbeiderforbundet 1890–1990. Fellesforbundet/Seksjon Bekledning*. Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1990.
- Kjeldstadli, Knut. «Et splittet samfunn 1905–35». *Aschehougs norges historie*. Redaktør Knut Helle. Oslo: Aschehoug, 1994.
- «Den delte byen» i *Oslo bys historie*. Bd. 4. Oslo: Cappelen Damm AS, 1996.
- Lagert, Harry (red.). *Under Åsen – Langs elva*. Oslo: Historielaget Grefsen, Kjelsås, Nydalen, 1984.
- Sør for Maridalsvannet*. Oslo: Historielaget Grefsen, Kjelsås, Nydalen, 1991.
- Lokalhistorisk fotokalender*. Oslo: Grefsen, Kjelsås, Nydalen historielag, 1998.

- Lange, Even. «Samling om felles mål: 1935–1970». *Aschehougs norgeshistorie*, bd. 11. Oslo: Aschehoug, 1998.
- Løken, Magnus. «Blanke Mjøsa klar og rein?» *Vannforurensningenes veger inn i politikken 1945–1973*. Masteroppgave i historiedidaktikk. UiS, 2019.
- Moland, Tallak. *Historien om Akerselva – gjennom de siste 400 år*. Oslo: Christiania forlag, 2011.
- Nøttestad, Øyvind. *Fra forkynner til forvalter. SFTs historie fram til 1994*. Oslo: Statens forurensningstilsyn, 2002.
- Miljøvernforvaltningen i tidsperspektiv. D. 1: Utviklingen fram til opprettelsen av Miljøverndepartementet*. Oslo: Miljøverndepartementet, 1999.
- Olstad, Finn. *Den lange oppturen. Norsk historie 1945–2015*. Oslo: Dreyer, 2020.
- Rasch, Tone. «Stofftrykk fra Hjula – en siste fase i Oslos tekstilindustri». *Byminner* nr. 2 2022.
- Rasch, Tone og Dag Andreassen. «Tefas – Nye Hjula». Norsk Teknisk Museum, 2011. <http://industrimuseum.no/bedrifter/Tefas>
- Røde, Gro. *Livet langs elva. Oslobistorie fra Sagene, Torshov, Bjølsen, Iladalen, Sandaker og Åsen*. Oslo: Motor forlag, Oslo 2013.
- Røsjo, Ellen. «Akerselvans Brugseierforening – styrte vannet i Norges flittigste elv». *Tobias* nr. 4, 1996.
- Tvedt, Klaus. «Bakgrunn: Forgiftet fe ga norsk miljøpolitikk», Norges forskningsråd. Publisert 23.01.2013 i [Forskning.no](https://www.forskning.no/moderne-historie-bakgrunn-husdyr/bakgrunn-forgiftet-fe-ga-norsk-miljopolitikk/730267). <https://www.forskning.no/moderne-historie-bakgrunn-husdyr/bakgrunn-forgiftet-fe-ga-norsk-miljopolitikk/730267>.
- Vannressursloven. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2000-11-24-82>

Trykte kilder

- Aftenposten, 30. april, 1955
 Aktuell, 2. november, 1957
 Arbeiderbladet, 4. april, 1949
 Arbeiderbladet, 5. august, 1954
 Indre Akershus Blad, 9. juli, 1955
 VG, 15. desember, 1956
 Morgenbladet, 19. juli, 1948
 Kartverket. Oslo by og fylke. 1960

Arkiver

Oslo Byarkiv. A-200051 – Finansrådmannen. L0388/0002/009. Teknisk Rådmann.
Tefas – konsesjon. Dokument datert 22. oktober, 1949.
Riksarkivet. Tefas, Tekstilforedling A/S. RA-S-3041. Industridepartementet,
Industriavdelingen, L0017/0001. Tefas 2 mapper. 1948–52.
Norges vassdrags og energidirektorat. Historisk arkiv. Dokumenter om kraftkonse-
sjon for TEFAS og Hjula Veverier A/S. Historisk arkiv.

Fotografier

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek (Arbark)
Norsk Teknisk Museum (NTM)
Oslo byarkiv, Oslo kommune
Oslo Museum

Muntlige kilder

Samtale med Sissel Rønbeck, våren 2025.
Samtaler med Tallak Moland, vinteren 2024 / våren 2025.
Samtaler med Bernt Bull, høsten 2024 og høsten 2025.

Noter

- ¹ Arbeidermuseet er en formidlingsarena i Oslo Museum, lokalisert på Sagene fra 2013.
- ² Store norske leksikon (SNL): «Tekstilforedling A/S Tefas».
- ³ «Tefas – Nye Hjula». Tittel på oppslag i nettstedet Industrimuseum.no.
- ⁴ Tone Rasch, «Stofftrykk fra Hjula – en siste fase i Oslos tekstilindustri», *Byminner*, nr. 2, 2022.
- ⁵ Fabrikkene er nevnt av Sigurd Grieg i *Norsk tekstil*, (Oslo: Johan Grundt Tanum, 1948), 137: P. Christensen A/S Drammen; Eiker Trikotasjefabrikk, Hokksund; A/S Knud Graah & Co., Oslo; Haldens Bomuldsspinneri & Væveri, Halden; Høie Fabrikker A/S, Mosby pr. Kristiansand S.; J. Jacobsen

Trikotasjefabrikk, Larvik; Kunstsilkefabrikken A/S, Notodden; Landheim Veveri – Otto K. Hoven, Skreia; A/S Lauritsen & Sørensen Tricotagefabriker, Oslo; H. Meyers Trikotagefabrik, Oslo; A/S Moss Bomuldsveveri, Moss; Nydalens Compagnie, Oslo; Joh. Petersen A/S, Bryn; Halvor Schou – Hjula Veveri, Oslo; Tele Silkeveveri, Notodden; A/S Solberg Spinderi, Drammen, og Lars Tveiten Trikotasjefabrikk, Drammen.

- ⁶ Mer om pionerfabrikkenes etablering i Tallak Molands bok *Historien om Akerselva* fra 2011. Overordnet om bakgrunnen og den historiske utviklingen finnes i Kristine Brulands bok *Den industrielle revolusjon. Kapitalisme, industri og teknologi* (Oslo: Cappelen Damm, 2022).
- ⁷ Grieg, *Norsk tekstil*, 136.
- ⁸ Store norske leksikon (SNL), informasjon ved professor i klær og bærekraft, Ingun Grimstad: <https://snl.no/appretur>.
- ⁹ John L. Kamsvåg, *Med nål og tråd gjennom 100 år. Bekledningsarbeiderforbundet 1890–1990*. (Utgitt av Fellesforbundet/Seksjon Bekledning.) (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1990), 213.
- ¹⁰ Knut Kjeldstadli, «Et splittet samfunn 1905–35», *Aschehougs norgeshistorie*. (Oslo: H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), 1994).
- ¹¹ Blant annet hos flere historikere enn nevnt i dette kapitlet, som Berge Furre i *Norsk historie 1914–2000 – industrisamfunnet – frå veksterville til framtidstvil* (Oslo: Samlaget, 2000); Edvard Bulls «Norge i den rike verden. Tiden etter 1945», i *Norges historie*, redigert av Knut Mykland (Oslo: Cappelen, 1979); Finn Olstad, *Den lange oppturen. Norsk historie 1945–2015* (Oslo: Dreyer, 2020); Even Lange, «Samling om felles mål: 1935–1970» i *Aschehougs norgeshistorie*, bd. 11 (Oslo, 1998) og Edgeir Benum: «Byråkratienes by: Fra 1948 til våre dager» i *Oslo bys historie*. Bd. 5 (Oslo: Cappelen, 1994).
- ¹² Tallak Moland, *Historien om Akerselva – gjennom de siste 400 år* (Oslo: Christiania forlag, 2011).
- ¹³ Moland i bok og samtaler, april 2025.
- ¹⁴ Asbjørnsens historie «Kværnsagn» (fra 1842) er gjengitt hos Moland, *Historien om Akerselva*, 47.
- ¹⁵ Kristin Asdal, *Politikkens natur – naturens politikk* (Oslo: Universitetsforlaget, 2011).
- ¹⁶ Asdal intervjuet i *Forskning.no*. Klaus Tvedt. Norges forskningsråd. Publisert 23.01.2012 - 05:00. <https://www.forskning.no/moderne-historie-bakgrunn-husdyr/bakgrunn-forgiftet-fe-ga-norsk-miljopolitikk/730267>
- ¹⁷ Bredo Berntsen, *Naturvernets historie i Norge. Fra klassisk naturvern til økopolitikk* (Oslo, 1977) og *Grønne linjer. Natur og miljøvernets historie i Norge* (Oslo, 1994).
- ¹⁸ Ved NTM finnes noen kopier/stensiler om driften av Hjula Veverier A/S. Dette inneholder ikke forurensningstematikk. (Materialet er ikke registrert.)
- ¹⁹ I navneregisteret «Tekstilforeningen A/S». Grieg, *Norsk tekstil*, 623.

- 20 Fortex bestod av Christiania Seildugsfabrik og Joh. Petersen A/S.
 21 Arkivmateriale til Norges Bank i Riksarkivet.
 22 Eilert Eriksen, «Vi skjønner ingenting», *Aktuell*, 2. november 1957.
 23 Kjartan Fløgstad, *Osloprosessen* (Oslo: Gyldendal, 2000).
 24 Som den siste av Oslos store tekstilfabrikker, Norges suksessrike og siste
 damaskveveri, la Fortex ned produksjonen sin på Brynseng i 1976. Arkivet til
 Fortex befinner seg hos Norsk Folkemuseum.
 25 Kamsvåg, *Med nål og tråd gjennom 100 år*, 213.
 26 Det var dramattikk rundt nedleggelsen i Oslo skifterett. Avisene forteller om
 kaos fordi det møtte fram så mange med fordringer, også utenlandske firmaer.
 «Masseoppbud av jurister til Hjula i skifteretten. Bitterhet blant utenlandske
 leverandører», *Arbeiderbladet*, 13. november 1957.
 27 Avisomtaler for etableringen viser at en rekke plasser ble vurdert, blant annet
 Ski og Notodden.
 28 Grieg, *Norsk tekstil*, I og II, 1948–1950.
 29 Gro Røde, *Livet langs elva. Oslohistorie fra Sagene, Torshov, Bjølsen, Iladalen,
 Sandaker og Åsen* (Oslo: Motor forlag, 2013).
 30 Oskar Braaten, «Akerselven», i *Kristiania*, redigert av Harry Fett, Nils Vogt
 mfl. (Kristiania: Cappelen, 1918), 72.
 31 Kristoffer Aamot, «Akerselva», *St. Hallvard* nr. 3, 1950, 116.
 32 Grieg, *Norsk tekstil*, 138.
 33 Grieg, *Norsk tekstil*, 137.
 34 *Arbeiderbladet*, 4. april 1949.
 35 Vannressursloven. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2000-11-24-82>
 36 Oslo Byarkiv. Tefas konsesjon. A-20051. Finansrådmannen. L0338/002/009.
 Teknisk Rådmann. Dokument datert 22. oktober, 1949.
 37 Oslo Byarkiv. Tefas konsesjon. Teknisk Rådmann.
 38 Riksarkivet. Tefas Tekstilforedling A/S. RA-S-3041. Industridepartementet,
 Industriavdelingen, L0017. Tefas 2 mapper. 1948–52.
 39 Riksarkivet. Tefas Tekstilforedling A/S. RA-S-3041. Industridepartemen-
 tet, Industriavdelingen, L0017. Tefas 2 mapper. 1948–52. Takstrapp, 19.
 40 Løvenskiold var ikke med i Akerselvens Brugseierforening, som inngikk av-
 tale med Oslo kommune om å overlate rettighetene til bruken av Akerselva, i
 1953. Jf. Ellen Røsjø «Akerselvens Brugseierforening – styrte vannet i Norges
 flittigste elv», *Tobias* nr. 4, 1996.
 41 O.V. og K. står for Oslo vann og kloakkvesen.
 42 Riksarkivet. Tefas Tekstilforedling A/S. RA-S-3041. Industridepartementet,
 Industriavdelingen, L0017. Tefas 2 mapper. 1948–52. Takstrapp, 20.
 43 Oslo Byarkiv. Finansrådmannen. Teknisk Rådmann. Dokument, 22. oktober,
 1949.
 44 I samtalene med Moland understreker han at Rønbeck var uvurderlig for be-

- varingen av et område lenger ned i Akerselva, ved Nedre Foss. Uten Rønbeck ville hele Nedre Foss med mer blitt revet og erstattet av nye blokker.
- 45 Magnus Løken, «*Blanke Mjøsa klar og rein?*» *Vannforurensningenes veger inn i politikken 1945–1973*. Masteroppgave i historiedidaktikk, UiS, 2019, 7.
- 46 Planene lanseres i 1960 om å etablere avskjærende ledninger langs Akerselva som leder til renseanlegg, blant annet Festningen renseanlegg.
- 47 Jf. Øyvind Nøttestad (1999), sitert i Tor Are Johansen, *Det viktige vannet. Norsk vann- og avløps historie* (Oslo: Interconsult ASA, 2004).
- 48 Norges Vassdrag og Energidirektorat. Historisk arkiv. Mapper Hjula og TEFAS. «Bilag til Hat's skr. av 4/2-50. Forslag til konsesjonsbetingelser for Tekstilforedling A/S TEFAS», s. 8.
- 49 Alle versene til den populære Akerselva-sangen ligger, med utfyllende introduksjonstekst, på nettstedet Akerselvasvenner.no.
- 50 Morgenbladet, 19. juli 1948.
- 51 Aftenposten, 30. april 1955.
- 52 Knut Kjeldstadli, «Den delte byen», i *Oslo bys historie*. Bd. 4 (Oslo: Cappelen, 1996), 430.
- 53 Berntsen, *Naturvernets historie i Norge*, 118.
- 54 Øyvind Nøttestad, *Fra forkynner til forvalter. SFTs historie fram til 1994* (Oslo: Statens forurensningstilsyn, 2002) og *Miljøvernforvaltningen i tidsperspektiv. D. 1: Utviklingen fram til opprettelsen av Miljøverndepartementet* (Oslo: Miljødepartementet, 1999).
- 55 Nøttestad, *Fra forkynner til forvalter*, 161.
- 56 Samtale med Sissel Rønbeck, 11. april 2025.
- 57 Indre Akershus Blad, 9. juli 1955.
- 58 VG. 15. desember 1956.
- 59 Historielaget Grefsen, Kjelsås, Nydalen, *Under Åsen – Langs elva* (1984) og *Sør for Maridalsvannet* (1991), redigert av Harry Lagert.
- 60 Ida E. Hvoslef m.fl., *Elvelangs: turguide til elvene i Oslo* (Oslo: Aschehoug, 2004), 71.
- 61 Harry Lagert (red.), *Lokalhistorisk fotokalender* (Oslo: Grefsen, Kjelsås, Nydalen historielag, 1998).
- 62 Arbeiderbladet, 5. august 1954.